

szerette a németlipcseieket. A templomba temették, a koporsót szenátorok vitték. A történetírók szerint volt olyan jelentős személy, mint maga Illésházy (IV.) György, a trencsényi és lipcsei főispán (korábban Thököly, 1684 után a császár pártján).³⁰ A Frivaldszky Simonról szóló – protestáns – források vagy méltatják emberi értékeit, de nem említik konverzióját, vagy említik, de emberi értékeit hallgatják el.

A teljesség kedvéért még annyit, hogy három lánya után két fia is született. Mindketten jó iskolákba jártak, több köszöntő vers maradt fent a nevük alatt különböző alkalmi versgyűjteményekben.³¹ Az idősebbik, Frivaldszky Imre külföldre ment, Németországba tanulni, majd Lengyelországba rektorok, vele a kapcsolata az itthoniaknak megszakadt. A fiatalabbik, Frivaldszky Ferenc apja katolizálása után evangélikus rektor lett Németlipcseán, majd ugyanott az utolsó lelkész, mielőtt a templomot a katolikusok másodszor, s ekkor már véglegesen visszafoglalták.³²

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

A pataki ágenda két kiadása.* Pataki ágenda, illetőleg puritán ágenda néven ismeretes a Medgyesi Pál (1605–c. 1663) szerkesztette *Liturgia Sacrae Coenae* (1658).¹ Miért és miként került sajtó alá kétszer ez a tizenkettődrét kötetke?

A magyar puritánok mozgalma – többek között – az örökölt református szertartási szokások megváltoztatására irányult. Szenci Molnár Albert zsolnáriainak befogadása s egyeduralomra jutása nagyrészt mozgalmuk eredménye. Ezzel együtt a magyar istenes énekek elhagyása és a magyar gregorián elsorvasztása is velejárója csöndes térnyerésüknek. Magyarországon a középkori énekes örökség másutt péld nélküli mértékben folytatódott az óprotestáns szertartásban. Ennek megvetése és irtása a puritánok – másként dicséretes – működésének árnyoldala. Szertartási reformjaik is ezzel kapcsolatosak. A megállapodott szertartási kötétségek tudnivalóit zömében a gyakorlat során, tehát szóban és kézírásban adták tovább a prédikátorok nemzedékei. A részleteket egyes nyi-

³⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; HYROŠ: *i. m.* 265–266.; LUP PROT;

³¹ ČAPLOVIĆ: *i. m.* 208, 224, 1127, 1140. sz.; ill. RMK II. 920, 1125, 1184. sz.

³² Életükről bővebben: ID. FRIVALDSZKY János: *Három új Hungarica és szerzőjük.* = Magyar Könyvszemle, 1998. 2. sz. 138–140.

* Készült az OTKA (T 026146) támogatásával.

¹ RMK I. 933 – A korabeli iratokból a szerkesztő személyére és az agenda keletkezésére vonatkozó adatokat SZOMBATI János összegyűjtötte, ezek alapján már a 19. században ismeretes volt a szerkesztő személye, vö. HEGEDŰS László: *Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. Egyház életéből.* = Sárospataki Füzetek (1.) 1857. 349–366. – Az agendát szerkesztő bizottság többi tagja volt: Porcsalmi János (1614–ante1681) tályai lelkész, Tolnai Dáli János (1606–1660) 1656-tól tarcali lelkész, és Veréci S. Ferenc (1607–1660) pataki lelkész. – A keletkezés történetét feldolgozta immár klasszikus, de nem mindenütt elfogulatlan tanulmányában ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai./ – Az ötvenes évek szemléletének bélyegeit viseli, és a liturgikus kérdéseket éppen csak említi gazdaságtörténeti alapozású áttekintésében MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Bp. 1952. – Az elnevezésre vö. BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Őrsziget, 1971. 210–212, 234. DIENES Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninnyi puritánus úrvacsorai rendtartás.* = Sárospataki Füzetek (2.) 1998. 66–76. – Az agenda két angolból fordított imádságának szövegösszefüggéseit tisztáztam: *A pataki ágenda és a Praxis pietatis.* = Könyv és Könyvtár (25.) 2003. 65–98., *Liturgia Sacrae Coenae...* Patakon, 1658. S. a. rend., szerk., jegyz., tan. írta: FEKETE Csaba. Sárospatak, 2003. /Acta Patakina XV. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3./

latkozatokból, a megmaradt protestáns graduálok tételeiből rakhatjuk össze. Sok kérdőjellel. A liturgia sok kérdéséről nem adnak átfogó képet az ágendák. Csupán egyes részterületekre (vitatott kérdésekre) vetnek fényt, főként a református tanítás hitviták tüzeiben fogalmazott tételeit taglalják.

1621-ben jelent meg az a pfalzi hatásokat rögzítő szerkönyv, református agenda, amelyet Milotai Nyilas István a debreceni és erdélyi gyakorlatból elsajátított.² Rejtett belső polémiát gyaníthatunk ebben is, az Alvinci Pap Péter hamarosan szintén megjelent kassai ágendájában is.³ A óprotestáns köztes állapot ékes példája Samarjai Máté János ágendája,⁴ ez a liturgiát is értelmező legkorábbi magyar protestáns áttekintés. Ugyanabban az évben jelent meg, mint az igen hasonló szemléletű Öreg graduál,⁵ valamint a puritán Medgyesi Pál angolból fordított kegyességi könyve a Praxis pietatis.⁶

Medgyesi az úrvacsora újszerű felfogását, a szent jegyek osztásának megváltoztatott rendjét Gyulafehérvárott gyakorolta a fejedelmi udvar tetszésére. Sárospatakra kerülve ugyanezt próbálta a fejedelemszöny hatathatos támogatásával. A gyülekezetek és lelkészek elleneztek a szertartási újítást, és Lorántffy Zsuzsannával is szembe fordultak. Ezért még 1656. táján sem érett meg annyira az idő, hogy a megváltozott szertartás elfogadtatását és bevezetését mindjárt sikerrel kísérlehesék meg szélesebb körben is, tehát a tisztáninenni tractusok (esperességek, egyházmegyék) egész területén. Az elfogadtatás több zsinaton olvasva, újratárgyalva és a szöveget módosítva ezután sem ment egykönnyen. Medgyesi prédikációkat mondott el előzetesen Patakon, telve az akkori református zsinatok rejtjeles rosszállásával, és munkáit meg is jelentette.⁷

Végül, hogyha a címlapon olvasható keltezésnek minden tekintetben hitelt adhatunk, két évvel később, talán már 1658 nyarán, de az év folyamán mindenképpen megjelent a zsinaton megszavazott pataki agenda.⁸ A megváltozott közhangulatnak Zoványi nem tudja pontos okát adni, a fejedelemszönytől anyagiilag is függő nemesség erőteljes akcióját gyanítja a háttérben, amely döntően hozzájárult a Lorántffy Zsuzsánna kívánságának teljesüléséhez, illetve a lelkészek és gyülekezetek ellenállásának elnémitéséhez.⁹

² RMNy 1251 – vö. TÓTH Kálmán: *Milotai ágendája*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár – Bukarest, 1957. 602–603. Egyik példányáról, amelyet a 19. században is használtak GOMBÁNE LÁBOS Olga: *Megjegyzések Milotai Nyilas István Ágendájához*. = Könyv és Könyvtár (11.) 1977. 85–93.

³ RMNy 1263 – vö. még HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció. 21./ 109–111.

⁴ RMNy 1654 – vö. KATHONA Géza: *Samarjai János gyakorlati theológiája*. = Theologiai Szemle (16.) 1940. 323–544. Külön: Debrecen, 1940. /Theologiai Tanulmányok 61./

⁵ RMNy 1643

⁶ RMNy 1639 – vö. még ESZE Tamás: *A magyar Praxis pietatis*. = Könyv és Könyvtár (3.) 1963. 43–79. – V. ECESEDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. = Magyar Grafika 1994: 39–44. – A Zoványi munkájával egy időben megjelent első monográfia végén Medgyesi munkáinak bibliográfiájában nem tüntette föl, és csak következtetett egyes hasonlóságokból arra, hogy Medgyesi a szerkesztő: „E szabályzatot Medgyesi szövegezte, az előszót is ő írta hozzá. Neve nincs ugyan rajta seholsem, de a Praxis pietatis-ra való többszöri utalás alapján állításunk valószínű...” CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp. 1911. 82.

⁷ *Isteni és Istenes Synat*. Többire valamint először az Saaros Pataki Eccleliában 6. Junii. Az Vr napján 1655-ben, el praedicáltatt... Sárospatak, 1656. RMNy 2606 (ugyanaz más műveivel együttesen is megjelent másodsor, RMK I. 960). Vö. ZOVÁNYI: *i. m.* 322–325.

⁸ Rozsnyai ebben az évben kezdett önállóan nyomtatni; Renius valószínűleg 1657-ben meghalt. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája*. Sárospatak, 1958. /A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei. 14–16./ 61. – TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 36–37.

⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* 325–326.

A Tiszáninnen teológiai hagyományába beleyökerezett agenda¹⁰ szövegkiadásához 2003. május végén megtekintetem nemzeti könyvtárunk példányait, mert a Sárospatakon meglévő példány néhány levele csonka (az ép példány Nyizsnyij Novgorod foglya)¹¹, és a szöveg kéziratossá kiegészítése nem kétségtelen, valamint néhány helyen egyes ékezetes betűk vagy szavak halvány volta megerősítést kívánt. Futólagos belelapozáskor az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példányában helyenként eltérő betűformákra és szóalakokra bukkantam.¹² A teljes szöveg tüzetes átvizsgálása eldöntötte, hogy nem csupán a nyomtatás folyamán történt helyenkénti javításokról, nem is valamilyen okból történt részleges újrasedésről, hanem – talán az első kiadás némi töredékét kivéve – a szöveg változatlan, és szó szerinti újrasedéséről van szó, tehát egy második, változatlan kiadásról. Ennek bizonyosságait alább előtárom. Előtte szükséges a nyomda állapotát jellemeznem.

A betűk keveredése a pataki nyomda ekkori kiadványaiban általános.¹³ Nincs szó tehát arról, hogy például nagy sietség vagy valamilyen fenyegetett helyzet következménye a szöveg újrasedése.

¹⁰ A kenyér és pohár fölött mondott (de későbbi) pataki imádságot a Ravasz László szerkesztette agenda is beiktatta alternatív rendben (*Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház számára*. Bp. 1930. /Református egyházi könyvtár. 24–25./) Azonban ennek a két imádságnak a szövege az 1658-ban olvashatótól teljesen független. – Egy évtizeddel az után, hogy a VIII. Budapesti Zsinat által elfogadott – Bartha Tibor irányításával szerkesztett – rendtartás ezt kiküszöbölte (*Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1985.), a Tiszáninenni egyházkerület visszatért saját hagyományához, amint ezt megtehetette; vö. SZÖNYI György: *A tiszáninenni úrvacsorai rendtartás*. = Sárospataki Református Lapok 1995. 3–5.

¹¹ Ez az M. 531. b jelzetű példány, vö. *Трофейные книги из вивлиоотеки Шарошпатакского реформатского колледжа (Венгрия) в фондах Низгородской государственной областной универсальной научной вивлиоотеки. Каталог*. Составители: Е. В. ЖУРАВЛЕВА, Н. Н. ЗУКОВ, Е. А. КОРКМАЗОВА. – *Displaced Books from Sarospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue*. Moscow, 1997. 0594. tétel.

¹² Az első példányt az Országos Széchényi Könyvtár 1930. 128. számon gyarapította; egybe van kötve az RMNy 2550 teljes példányával. Címlapján tulajdonbejegyzést olvashatunk: „Est Alberti Ladanyi ab anno 1671. 12. Maji.” Ladányi N. Albert (kb. 1650–1711), Sárospatakon 1668. május 15-én iratkozott be, az agendát mint tógátus diák vásárolta. Főiskolai tanulmányai után Rimaszombatban volt rektor, majd prédikátor Feleden, Kassán, Tarcalon, Szakályon. – Az első kötetláblán belül beragasztott későbbi címeres exlibris F. D. kezdőbetűkkel a 18. századból, a 147×90 mm méretű félbőr kötés gerince aranyozott, LITURGIA felirattal, a tábla dísztelen, barna. – A második példányban tulajdonosi bejegyzés nincs. Ötbordás 150×100 mm méretű fekete bőrkötése, a bélyegző felirata szerint, a „Gottenmayer könyvkötő műint. Budapest” munkája. Gerincfelirata: | Liturgia | sacrae | coenae. | Sárospatak | 1658. | – A harmadik példány korábban <Lit. 1098.> jelzettel, tábláján [Fazakas József] kézírásával: „A könyvkötéskor a körülvágásnál felül megcsonkult néhány levél. Egyébként teljes.” A 144×96 mm méretű félbőr kötés vízszintes gerincfelirata: UR VACSORAJANAK KI OSZTASABAN VALO REND. 1658.

¹³ Az idegen betűk hozzákeveredésére Medgyesi Pál Patakon nyomtatott prédikációinak csupán címlapjairól választottam ide néhány idézet szemléltetésül. Elvászójel (az itt látható, és nem a szokásos módon): könyhullat= fokban (*Sok jajjokban...*); In= fegeből (*Rab-szabadeto...*); gyuladoz (*Rohogó tűz...*). – Kötöjel (igekötő és ige összekapcsolásában): meg=olthassátok (*Ezékias kir. Hitü. Avagy Hit-ostroma...*); Fel=gerjedt; meg=eméltzi; fel=gyujtja (*Rohogó tűz...*); Borosjenöt=is (*Magyarok Hatodik Jajja...*). – Antikva és kurzív keveredése: MUNKACSNAL (*Igaz Magyar-Nep Negyedek Jajja...*); (oh nagy Iften!); modjára; jöhető; firatja, firattatja (*Ötödik Jaj és Siralom...*).

dése, vagy egyes megoldások következtelensége.¹⁴ (Ne feledjük az állandó török veszélyt, erről elég szó esett Medgyesi Pál prédikációjában.) Patak ekkori nyomdászának, Rosnyai Jánosnak nem lehettek mindenkor szétválogatva a betűi. Volt elég kastája, de ezek mintegy harmada számára nem volt hely a tipográfiában, ezeket a könyvtárban őrizték.¹⁵ Az is valószínű, hogy defektusos betűi pótlására nem volt módja.¹⁶ Szedésében nem ritkák az idegen betűalakok. A kurzív szövegben háromféle kurrens *v* és *z* következik találomra. Egyazon szóban is lehet kétféle *z*. Ugyanez megesik *β* és *lz*, *ff* és *fs* (sőt *β*) kötetlen váltakozásában. Az antikva kurrens szövegben kurzív *j*, *?*, *!* és *:* is felbukkan, de ennek fordítottja sem ritka; kurzívban *!*, *:* és *?* teljesen rendszertelenül előfordul. Például a verzálban is keveredik – bár valamivel ritkábban – *U*, *V* és *U*. Elvlasztó jelül vagy kötőjelként – és ferde vagy vízszintes = egyaránt használatos.¹⁷ Ezek a vonások nem tartoznak a gondosan szedett és szép könyv ismérvei közé. A kutatásnak ebből annyi haszna van, hogy az ilyen nyomtatványban óhatatlanul és gyakrabban felbukkannak egyes apró eltérések, ez által tisztázható, hogy lehet-e szó egyetlen szedés két változatáról (részbeni újrasedésről), vagy pedig megállapítható-e a teljes szöveg újrasedése.

A két eltérő kiadást így különböztetem meg:

Ⓐ változat a Sárospatakon őrzött, valamint az Országos Széchényi Könyvtár első és második példánya; – ezt vélem korábbiak, illetve első kiadásnak;

Ⓑ változat az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példánya; – ezt vélem későbbinek, illetve változatlan szövegű újrasedésnek vagy második kiadásnak.

Két aprócska eltérés már a címlapon felfedezhető. A cifrák szegélyezte címszöveg alatt, a legelső sorban egy fél arabeszk, jobbra a legszélső, nem azonos helyzetben van. Ⓐ: megfordult; Ⓑ: helyes. Ugyanakkor az impresszum két sora mellett is más a szegélyező arabeszkek elrendezése; Ⓑ: a mandula alakot formáló száracskák között kis nyílás van, Ⓐ: nincs.

Az ajánlás végén a záródísz a szövegtől Ⓐ: 11 mm, Ⓑ: 15 mm távolságra van. A kötetke végén a záródísz (olaszkorsó) a VÉGE szó alatt szintén nem egyforma távolságra van a szövegtől, Ⓐ: 9 mm, illetve Ⓑ: 12 mm.

Egy lap szövegében olyan egyezést találtam a két változat között, amely némi óvatosságra int. Mindenütt (kurzívban is) csupán ő használatos Patakon, csupán egyetlen alkalommal van ő Ⓐ és Ⓑ szövegében: „Az Vr az ő Lelke által...” mondatban (31). Rosnyai nyomtatványában az ő igen ritkán található, mint (hibásan) a „Külön ülő keresztyén” e mondatában: „Nőét-is eleget guggolá az el-veszett világ”¹⁸, vagy a böjti prédikációk végéhez ragasztott könyörgés elején: „el-töröllöd”.¹⁹ Nem sikerült másutt rábukkannom *β* helyett *f*; betűre, ez csupán itt fordul elő az agenda mindkét

¹⁴ Összehasonlításképpen átvizsgáltam az RMNy 2487, 2549, 2604, valamint egy Medgyesi műveit tartalmazó kolligátum szövegeit (RMK I 934 + I 960). Ezekben Medgyesi helyesírásának ingadozására és alakulására számos példa kínálkozik, amelyek a pataki agenda két kiadásának lapjain is általánosak.

¹⁵ 29 pár volt a nyomdában, 14 a Református Kollégiumban. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 35.

¹⁶ A Harsányi István által közölt későbbi leltárakban is találunk „hijjával vagyon”, „confusa”, és „sok hijjával van. Ugymint nintsen a B. F. H. J. O. T. X. Y. Z. V.” megjegyzéseket. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 108–109.

¹⁷ Szemléletes ez a ferde = például Czeglédi István hitvitázó művének címlapján a PAJ=TARSI SZO=BESZEDE szavakban (RMK I 946).

¹⁸ Ez a *Hatodik Böjt napi Prædicatio*. Sárospatak, 1657. 30 (RMK I 923).

¹⁹ *Ötödik jajj és siralom...* Sárospatak, 1658. 44.

kiadásában ezen a lapon. Ezt az utóbbi szükségmegoldást – mert nem volt öntőműszere – Huszár Gálnál találjuk (Komjáti graduál, 1574).

A pataki ágenda első kiadásának szedése valamely részében együtt maradhatott volna Rosnyai nyomdájában, bár a régieknél nem volt szokásos a szedés állva hagyása. De egy ötfves kötetke terjedelme és betűigénye eltérpül például a szintén 12° formátumban nyomtatott Tokaj-Tarcali hitvallás 33 ½ vagy a Buzinkai logikája 29 ½ íves terjedelméhez képest. Maradhatott volna valamennyi a korábbi szedésből akkor is, ha az első után a második kiadás nyomtatása hamarosan sürgőssé vált. Erre nincs adatunk. Az sem volt szokás, hogy átmenjenek egész sorokat újraszédéskor. Talán mégis történt valami ilyesmi? Találgatásokra azért kényszerülök, illetve az β helyett f ; ugyanazon szóban előfordulását nem hagyhatom említés nélkül. Ilyen egyszeri és jellegzetes egyezés nem magyarázható meg tökéletesen azzal, hogy a szedő gépiesen dolgozott. A kötetke egészében azt mutatja, hogy az ékezésbeli különbségek, javítások vagy sajtóhibák a teljes kötetben mintegy véletlenül szóródnak, nem sikerült megállapítanom, hogy bármelyik íven kétségtelesen azonos, másutt meg végig eltérő megoldásokkal találkozunk. Mindezekkel együtt vélem az \textcircled{A} és \textcircled{B} változatot első illetve második kiadásnak.

A szavak végén szokásos betűalakok között vannak hosszú szeriffel és a nélkül formáltak (például e -, m -, n -, t -). Ahol a sorban nem alkalmazta a szó elválasztását a nyomdász, ott az őr ezekkel töltötte ki. A kétféle formájú betű keveredik \textcircled{A} és \textcircled{B} szövegében, ezt nem tudom reprodukálni. Egy helyen a 'Pohárt-is' szó nagy kezdőbetűjének bal oldalt nyúlánya van \textcircled{A} szövegében²⁰, \textcircled{B} szövegében nincs (ez az 5. lapon a legelső sor kezdőszava).

A kiadványban igen gyakori jelenség az antikvába keveredett kurzív j , illetve a kurzívban fölbukkanó antikva j . A sok példa közül néhányat választottam \textcircled{A} ~ \textcircled{B} sorrendben): akarja ~ akarja (4); nyujcsa ~ nyujcsa (8); *ju/sit* ~ *ju/sit* (9); Bejte ~ Bejte (10); fejeiben ~ fejeiben (10); Mójját ~ Mójját (10); jó ~ jó (12).

Szintén elegendő néhány példa a tömegesen használt kétféle kötőjel eltéréseiből is: hálá-adással ~ hálá=adással (39); meg-bocsátom ~ meg=bocsátom (43); Aldjon-meg ~ Aldjon=meg (59).

Szükségtelen volna példákat válogatnom a : ? ! írásjelek eltérő használatából, mert van elegendő szemléletesebb példánk a két változat azonosságának vagy különbözőségének eldöntésére.

Az második kiadás szövege sorról sorra követi az elsőét. Elvéve tapasztalható némi eltolódás, de csak töredékszó helyett teljes szó vagy több szótag kerül át másik sorba néhányszor. Soreltolódás nincs egyetlen lapon sem. Például egyik lapon kötőjellel kapcsol egy szót \textcircled{A} az utolsó előtt sor végén: s -, az utolsó sort így kezdi: több. \textcircled{B} nem használ kötőjelet, a kötőszót is átviszi, így kezdi a legelső sort a második kiadás: s' több (10). Egy ízben \textcircled{A} elválasztja a Bol- lyon szót, \textcircled{B} átviszi a következő sorba: Bollyon (31).

²⁰ Úgy látszik, ezt a kezdőbetűt ritkábban használta a nyomdász. Több helyen megtalálható a 12° pataki kiadványokban, így Buzinkai logikájában (*Institutionum dialecticarum libri dvo...* Patakini, MDCLIX. RMK II 938) például a Perficientes (77), Proportio (208), Precamur (311), Possibile (383), Propositio (416) és Primarius (460) szóban. Nem találtam a II. Helvét Hitvallás kétnyelvű kiadásában (RMNy 2549), holott az *A, Æ, B, D, F, M, R* stb. kezdőbetűkből is van a nyomdának egy díszesebb alakja, amelyet szintén találok Rosnyai. De megvan nagyobb fokozatban ez a kezdőbetű például a Medgyesi prédikációinak 4° kiadásában a 'Pataki' szóban (a *Rab-szabadetó...* címlapján), vagy a 'Prædikállotta' szóban (*Ötödik jaj*, címlap).

A 11/12. lap a helyes custos és hibás/helyes folytatás példáját kínálja. ①: aján- ②: aján-, – ellenben a következő lap tetején az első szó ①: dékuvaknak ②: ajándékuvaknak. A lap tetején ① lefelelte a szó elejét, de ② ezt javította.

Egy ízben hibásan í található az ① szövegében, ezt ② helyesbítette: *ihol* ~ *ihol* (14).²¹

② többször javította az ① szövegének sajtóhibáit, pótolta a hiányzó ékezeteket (a hibás és javított szóalakok mindig ① ~ ② sorrendben következnek, és a szöveget követi a kurzíválás is): *buzgósággal* ~ *buzgósággal* (29); *éz* ~ *ez* (29); *kézdéd* ~ *kezded* (22); *kőlön* ~ *külön* (17); *Mágyar* ~ *Magyar* (10); *nékie* ~ *nékie* (26); *nevézendő* ~ *nevezendő* (18); *parantsolatokkal* ~ *parantsolatokkal* (21); *Vegyetek, Egyétek, Igyatok* ~ *Vegyétek, Egyétek, Igyátek* (21); *vejedő* ~ *vevendő* (19); *vocsorált* ~ *vacsorált* (9); *érdemért* ~ *érdeméért* (34).

① helyes szóalakjai nyomdahiásak ② szövegében: *adja* ~ *ádja* (24); *Egyházi* ~ *Eegyházi* (7); *és* ~ *és'* (31); *kegyes* ~ *kégyes* (45); *lelki* ~ *leki* (45); *Meg-aldáfról* ~ *Meg-adáfról* (7); *mértékünkhoz* ~ *mértékünkhoz* (4); *mienkel* ~ *miénkel* (10); *mindgyárt* ~ *mindyárt* (5); *Tányerra* ~ *Tányéra* (7); *ult.* ~ *utl* (7); *utánn* ~ *ütánn* (31).

Eltérő alakú ragok találhatóak néhányszor ① szövegében és ② szövegében, tehát *ű* ~ *ö*: *neméből* ~ *nemébül* (17); *Kenyérből* ~ *Kenyérbül* (17); *töllem* ~ *tülem* (19).

Eltérő ékezetek, betűalakok, szóalakok ① szövegében és ② szövegében nem ritkák: *ajándkúvakat* ~ *ajándékúvakat* (11); *a'* ~ *az* (31); *alat* ~ *alatt* (25); *áldott* ~ *áldot* (19, 56); *ártatlanlágával* ~ *ártatlanságával* (37); *bellő* ~ *belső* (53); *bizonfágot* ~ *bizony-ságot* (39); *buzgósággal* ~ *buzgósággal* (29); *ceremoniakért* ~ *ceremoniákért* (32); *egyeségben* ~ *egyeféggben* (26); *el-keféttettem* ~ *el-kézféttettem* (14); *érdeméjért* ~ *érdeméért* (22); *erezheffem* ~ *érezheffem* (34); *erősfetéffék-meg* ~ *erősfetéfsék-meg* (45); *gyűlölféggimmel* ~ *gyűlölségimmal* (37); *holt* ~ *hólt* (34); *igazfágul* ~ *igazfágul* (26); *Isten* ~ *ISTEN* (26); *jokért* ~ *jókért* (33); *joval* ~ *jóval* (53); *Junii* ~ *Juny* (10); *kegyelmeféggiről* ~ *kegyelmefségiről* (32); *keljen* ~ *kellyen* (22); *magafságát* ~ *magalfságát* (39); *Magoknak* ~ *magoknak* (10); *melyfege* ~ *mélyfege* (47); *modon* ~ *módon* (46); *nyavalás* ~ *nyavalvás* (34); *rám* ~ *rám* (52); *repettem* ~ *repétettem* (33); *βent* ~ *fzent* (13); *f-lelkedhez* *szoréthatd* ~ *s-lelkedhez* *szoréthatd* (21); *fzent* ~ *Szent* (31); *fzokat* ~ *fzókat* (46); *fzolgalodat* ~ *fzolgálotat* (34); *fzoljon* ~ *fzóljon* (43, 46); *fzollyon* ~ *fzóllyon* (46); *Szencséggel-való* ~ *Szentséggel-való* (47); *telépedheffem* ~ *telépedheffem* (52); *Tiszánn* ~ *Tiszán* (12); *tőredelmefséggel* ~ *tőredelméfféggel* (31); *Ur* ~ *Ur* (5); *valófágos* ~ *valofágos* (21); *volt* ~ *vólt* (42).

Néhány ízben a Medgyesi nyelvért jellemző és munkában található *-ét* alakú ige-kepző a ma használatos köznyelvi alakban tűnik föl (① *-é-*, ~ ② *-i-*; ennek a fordítottjára nincs példa; (Rosnyai nyelvjárása, vagy a sociusé, eltért a Medgyesietől): *erőfsécen meg* ~ *erőfficsen meg* (9); *meg-fefzétetik* ~ *meg-fefzittetik* (22); *Idvezétőnk* ~ *Idvezi-tőnk* (24); *fel-fzabadéttatásunk felől* ~ *fel-fzabadittatásunk felől* (31);

Különírás, egybeírás tekintetében csupán néhány helyen van különbség ① szövegében és ② szövegében: *halála által* ~ *halála által* (26); *mintha* ~ *mint ha* (10); *mivel-hogy* ~ *miivel hogy* (26); *ugymint* ~ *ugy mint* (24).

Néhányszor az is megtörténik, hogy ponttal rövidített szóalakot találunk, például: ① *Euangeliáltak*, és *Szent Pál* ~ ② *Evangeláltak*, és *Sz. Pál* (5).

Medgyesi Pál a maga Geleji Katona István gyakorlatát vitató helyesírási gyakorlatában eleinte nem használta az *-y* betűt, e helyett „horgas vonétással” jelölte

²¹ Ritkán előfordul más kiadványokban is ez a betűcsere, például: „néha meg-ínt” Medgyesi Rákóczi György felett mondott halotti beszédében: (*Erdély... hármás jajja... 30*).

a jésedést²² (‘ ~ y), későbbi munkáiban fokozatosan ő is a mai köznyelvi jelölést alkalmazta. ① -’ ~ ② -gy- : *frig’ed* ~ *frigyed* (47); *Veg’étek*, *eg’étek* ~ *Vegyétek*, *egyétek* (48). Az első kiadás elején több ilyen szóalakot találunk, majd ezek ritkulnak; a második kiadásban helyenként ez is módosul. A fordítottja, tehát -gy helyett -g’ nem fordul elő.

Ugyancsak megtaláljuk Medgyesi munkáiban az e korban általánosan (például Pázmánynál is) ingadozó -c/k használatát szó végén. Itt is vannak különbségek a két kiadásban, és bár ellenpéldákra is bukkanunk, a későbbi fázis inkább és aránylag jobban jellemzi a ②, mintsem az ① szövegét.

① szövegében szóvégi -c ~ ② szövegében szóvégi -k található némelykor: *adatatic* ~ *adatik* (8); *annac* ~ *annak* (7); *bocsátjuc* ~ *bocsátjuk*; *ezec* ~ *ezek*; *valjuc* ~ *valjuk* (6, 39); *Sacramentumnac* ~ *Sacramentumnak* (3). Ugyanez elvétve szó közepén is előfordul: *őröcké* ~ *őrökké* (3); *szűkölködöckel* ~ *szűkölködőkkel* (32). Nem tudatos és következetes javításról van szó, ezt bizonyítja az, hogy ugyanakkor a betűcsere fordítottjával is találkozunk.

① szövegében szóvégi -k ~ ② szövegében szóvégi -c: *concludaltanak* ~ *concludaltanac* (10); *haragjának* ~ *haragjánac* (19); *Márk* ~ *Márc* (6); *melynek* ~ *melynec* (4); *nékünk* ~ *nékünc* (43); *utolsó Articulufunk* ~ *utolfo Articulufunc* (7).

① szövegében V ~ ② szövegében U és fordítva: *Euangelistak* ~ *Evangelistak* (5); *Uj* ~ *Vj* (31); *Ung* ~ *Vng* (10); *Ur* ~ *Vr* (3) (25); *Ur* ~ *UR* (26); *Urunk* ~ *Vrunk* (8); *Vr* ~ *UR* (31).

Ennyi példa elegendő annak szemléltetésére, hogy a korábbi szöveget gépiesen és betű szerint követte a későbbi újraszédéskor a nyomdász. Közben néhol elvétette a betűt, vagy nem is nagyon válogatta, ami az összekeveredett betűcsaládok közül a kezébe akadt, azt használta. Egyszóval a Patakon e tájban készült könyvekre általában jellemző apró eltérésekkel vagy pontatlanságokkal dolgozott. Többére javította az észrevett sajtóhibákat, de néhány újabbat is elkövetett vagy nem vett észre a korrigálás folyamán az egyébként teljesen változatlan szövegű és beosztású második kiadásban.

A példából látható, hogy ② szövegében (azaz a második kiadásban) néhányszor javítás történt; és Medgyesi által nem használt alakú rag (-*búl*, -*bűl*) meg képző (-*ít*) csak ebben található meg, ① szövegében (azaz az első kiadásban) nem. Főntebb ugyanezt említettem a -’ ~ -gy kicseréléséről. Ezek az apróságok döntik el, hogy a két szedésből melyik lehet korábbi, melyik későbbi. Az összes többi eltérés ugyanis vegyesen fordul elő.

Mikor és miért készülhetett a második kiadás? Az 1658. év (vége felé megjelent?) első kiadás után mindjárt az 1659. évben, azért, mert az első hamarosan elfogyott? Nem ismerjük a példány-

²² Az *Erdély s-egesz magyar nep... harmas jajja...* végén írja ezeket az errata után: „az y-nal én az régi Mag’ar Jráfnak állapotja fzerént, nem akarván élni, tsak horgas vonétáfsal jeg’zettem meg fenn, az nég’ lág’ betöket...” (84). E szakaszt hosszabban is, de átírva idézi TAKÁCS Béla: *Come-nius sárospataki nyomdája...* 52–54. Későbbi munkáiban Medgyesi, és például a prédikációi gyűjteményes kiadásaihoz írt előszavakban, nem folytatta ezt a helyesírási gyakorlatot. A pataki ágendában sem végig követi ezt; gyakori, hogy más helyesírási jellemzők is vegyesen bukkannak föl, az agenda előszavában sűrűbben, később csak elvétve. – Vö. még *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. 708–712. – SZATHMÁRI István elsősorban Toldy közreadása nyomán jellemzi Medgyesinek a Geleji Katona helyesírási és nyelvhelyességi elveivel való polemizálását a *Decalogvs Politico-Ecclesiasticus...* (RMNy 2309) előszava alapján: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 402–404.

számot. Tudjuk, hogy a hitvallást (amely háromszáz lapos könyvecske), valamint Medgyesinek a presbitériumról való húsz leveles rövid tanítását egyaránt ezer példányban nyomtatták.²³ Ha az ágendából is ennyi készült volna, biztosan nem fogyott volna el hamar. Nem tudjuk, hogyan történt az agenda elterjesztése. Szétszthatták az esperességek lelkészeinek bekötvé. Megvásárolhatták a lelkészek és érdeklődők krúdában és ki-ki tetszése szerint beköttette az ágendát (például üres levelekkel együtt). Lehetséges, hogy a fejedelemasszony szétküldte, és akkor biztosan a zempléni református nemesség is kapott belőle. Azt is gondolhatjuk, hogy csak az 1660. év folyamán ébredtek rá, hogy második kiadásra van szükség, mert kevés példányban jelent meg az első kiadás. Rossz hírek és aggodalmak (például a fejedelemasszony egészsége meg a török miatt) láthatták úgy, hogy ameddig még lehet, biztosítják, hogy később is legyen elég példány az ágendából. Jelenleg csupán találgatni tudunk – különféle elgondolások alapján –, a kérdés eldöntésére nincs közvetlenül felhasználható bizonyítékunk.²⁴

Van azonban egy gyanús adalék; ez az agenda második (változatlan) kiadásának létezésével egybecseng, legalább egyeztethető. 1898-ban Zoványi Jenő egyfelől ezt írta a Medgyesi Pálról szóló lexikoncikkében: „Részét vett a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) szerkesztésében s az előszót is ő írta hozzá.”²⁵ Medgyesi munkáit időrendben sorolja, ezt az utóbbit külön említi a többiek után. Igaz, hogy másfelől a puritánizmusról szóló munkájában ettől eltérően nyilatkozott: „az 1658 ápr. 3.-a helyett 10.-én megnyílt sárospataki közzsínaton... immár végleg magokévá tették a Medgyesi-fogalmazta agendákat... Az eként hivatalossá vált »Liturgia sacrae coenae, azaz: Úr vacsorájának kiosztásában való rend és cselekedet« napvilágot látott még abban az évben”.²⁶ Lexikonának második és harmadik kiadásában mégis változatlanul azt találjuk, hogy az agenda 1660-ban jelent meg.²⁷ Forrásra nem hivatkozik. Valószínűleg levéltári kutatásaiból származott megnevezetlen értesülése. Talán egy kiadatlan könyvjegyzék adatát vette alapul, vagy valahol a korábbi szakirodalomban lappang olyan körülmény, amelyre véleményét alapozta, és amelyet a puritánokról frott tanulmányába nem dolgozott bele.

Támogatja Rápóti Pap Mihály (1627–post 1692) Bodrogkeresztúrról való menesztésének időpontja azt a feltételezést, hogy az új agenda bevezetése nem történt (nem is igen történhetett) azonnal, hanem az 1659. évben, illetve csak 1660-ban. A Medgyesiek reformját hevesen pártoló másik keresztúri lelkész, Debrétei Márton,²⁸ nyilatkozatának idejét ismerjük Rápóti naplójából:

²³ RMNy 2549 illetve 2487

²⁴ Lorántffy Zsuzsanna halála után többé Medgyesiről nem tudunk, halála éve és helye is bizonytalan.

²⁵ *Theologiai ismeretek tára, hazai és külföldi források alapján. II.* Szerk. ZOVÁNYI Jenő. Mező-túr, 1898. 370.

²⁶ *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. 28./ 360. – Főntebb utaltam arra, hogy ekkor az egyházmegyei testületének vélekedésében hirtelen fordulat történt.

²⁷ „Ő szerkesztette s látta el előszóval a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) c. munkát.” Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1940. 298. – Ugyanígy: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 398. – A Tolnai Dáliról és a Veréciről szóló cikkben ugyanakkor mindig Sárospatak, 1658. olvasható (1. kiad. 332, 383; 2. kiad. 488, 518; 3. kiad. 645, 684)! Valamilyen Medgyesi személyéhez és működéséhez fűződő adalék vagy gyanítás lehet Zoványi kétféle keltezésének az oka.

²⁸ Pataki diák volt: „Martinus Debretei. Anno 1637. die 10 Junii. Ductus Szanthainum ad officium Rectoratus Anno 1642. 29. Januarij.” HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak, 1998. 67. – Tévesen olvasta és írta nevét Dobrici alakban Varga Lajos.

„A3 J[é]zus. C[h]ristus egyházának]. nem iga3 tagja a3 [olyan prédikátor] valamely a3 Patakj vege3es berint ñ el a3 Vr vac3orajaval. Luc. 6. v. 36.²⁹ A. 1659. 10. Septemb.” Rápóti előzőleg Tolnai Dáli János miatt kényszerült gyülekezetváltásra (Tarcáról, ahová egy időben választották őket, de természetesen az akadémikus Tolnai volt az első lelkész, elment Ibrányba).³⁰ Most az 1660. évi félközsinat eljárása után mindjárt máshol kellett befogadó egyházmegyét, illetve gyülekezetet találnia, mert a puritán többségű fraternitas nem tűrte el neki, hogy a korábbi zsinatokon a conformitas jegyében világiak által is megszavazott új ágendát elutasította. Naplójában ezt így írta le: „E3 formát en babonafnak ifmerven lenni, rea nem allottam, a3ert a3 öreg meltofagos Rako3i Györgyne Fejedelem AßBonnak el arulvan engem Debretei Collegam, Generalis lön Patakon 1660. 25. februar, kibem engem elő ranta Márthon Pap és illyen vadolaft tön [:] Hogy c3ak egyedül én vagyok oka annak, hogy az Kereszturi Eccla ennek az viragh s3alnak melle nem al es azt be nem vette, mellyet hallvan, reménkedtem az ujságon kapdosó Predikátoroknak, hogy bocsássanak inquisitorokat ki és menjenek végére, de ad simplicem accusationem Martini Debretei ilyen deliberatomot c3inálának.

Mivel Rápóti Mihály az evangéliumi tudományt az ő folyásában meghátolta, annak okáért az mi társaságunkból menjen ki és keressen Predikátorságot magának.”³¹ Egy hónappal később kapott ajánló levelet a Bodrogkeresztúr községi előljárárságától Rápóti Pap Mihály. Tornai Pap István esperes, majd püspök (1602–1665?) 1660. április 12-én kelt concessával befogadta a Tiszántúli egyházkerületbe, el is költözött Tiszadob gyülekezetébe április 27-én, és attól fogva a hajdúkerület helységeiben lelkészkedett csaknem haláláig, legalább 1692-ig.

Az új szertartási rend elterjesztéséhez szükségét láthatták Medgyesiek, hogy az időközben elfogyott könyvecskét ismét kinyomtassák. A pataki agenda későbbi lenyomatáról (második, változatlan szövegű kiadásáról) most csak annyi látszik valószínűnek, hogy már vagy még 1659-ben, de talán inkább Lorántffy Zsuzsanna halála körüli időben próbálták véglegesíteni a szertartási rend nehezen elért törvényesítését, ennek érdekében a *Liturgia sacrae coenae* az 1660. esztendő tavaszán másodszor is napvilágot látott.

FEKETE CSABA

Ismeretlen Hermányi-kézirat. 2003 őszén egy eddig ismeretlen kézirat bukkant elő egy Czigány Géza antikvárius által Debrecenben vásárolt hagyatékból: Hermányi Dienes József jegyzőkönyve. A negyedréti, kissé sérült 18. századi kötésen még látható az eredeti minta. 212 több számozott lapot tartalmaz.

Az írás a meglévő autográfákkal összevetve kétségtelenül Hermányi Dienes József saját kézírása. Maga a szöveg is bizonyítja ezt a 129. lapon: „Udvarhelyi Oskolából El-Jötömben E' Vólt Commendatoriam Néhai T. Szigeti György Professoromtól, nékem Hermányi D. Josef[ne]k.” Ezt a bejegyzést csak maga Hermányi tehette.

²⁹ Legyetec azért irgalmafoc mint az ti atyátokis irgalmas. – Talán inkább a 37. versre (is) gondol: Ne itéllyetec és nem itéltetec: Ne kárhoztallatoc és nem kárhoztattoc, megbotfállatoc, néktekis megbotfáltatic (a Vizsolyi Biblia szerint).

³⁰ DIENES Dénes: *i. h.* 71.

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, Kézirattár R 540 – Az eredeti naplót idézem betű szerint; a VARGA Lajos által *Nánási emlékirat* címen közreadott részletek (Sárospataki Füzetek 1858–1859) nem mindenütt hűek. – Rápóti Pap Mihály türelmetlen száműzését megerősíti a Protocollum Dioecesis Zempleniensis (Sárospatak, Református Kollégium, Levéltár I. 3.) több zsinati és egyházlátogatási feljegyzése. Vö. DIENES Dénes: *i. m.* 71.